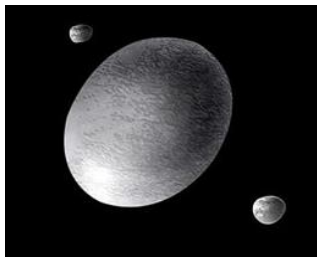

Aia 'o Haumea ma ka Lani Pa'a

na Kamuela Ka'apana

Mai ka 'ula nōweo o ka lā i ka lae a ka 'ume'ume nōweo o ka mahina i ka pōuliuli, o luna, o lalo, o uka, o kai, aia kākou ma kēia honua nei, aia nā akua a me nā 'aumakua i luna o kākou, i lalo o kākou, i mua o kākou a i loko o kākou. E lohe i ke kāhea 'ana o ka leo analipo o Haumea. Aia 'o ia ma ka lani pa'a.

I ka makahiki 'elua kaukani a me 'elima, kaunānā 'ia a'ela kekahi hōkū 'ae'a iki hou, 'o ia ho'i, he *dwarf planet*. 'O kēia 'ano hōkū 'ae'a, 'oko'a nō kona kino a me kona apo hele, 'oko'a ko nā hōkū 'ae'a 'ē a'e. 'Eiwa hōkū 'ae'a ma'amau, 'o ia ho'i, 'o Ukali'ali'i, 'o Hōkūloa, 'o Honua, 'o Hōkū'ula, 'o Ka'āwela, 'o Makulu, 'o Hele'ekela, 'o Nepekune, a 'o 'Ilioki. Akā na'e, i ka makahiki 'elua kaukani a me 'eono i ho'ololi 'oko'a ai ka po'e akeakamai i ke kūlana o 'Ilioki. Hana a'ela nā kānaka akeakamai penei ma loko o ka hui 'o IAU, 'o ka *International Astronomical Union*, ma muli o ke kino 'oko'a a me ke apo hele 'oko'a o 'Ilioki. Eia nā koina e lilo ai kekahi i hōkū 'ae'a. No ka hōkū 'ae'a, o ka mea nui e hele 'o ia a puni ka lā. 'O ka mea 'elua, ua lawa kona 'umekaumaha i mea e ho'opa'a ai a pa'a nā mea i ka lewa lipo. 'O ka mea hope loa, hiki i ka hōkū 'ae'a ke ha'alele i ko iala apo hele. Hiki iā 'Ilioki ke ho'okō i nā koina mua 'elua, akā nō na'e, ma muli o kona ho'okō 'ole 'ana i ka mea hope, i ka ha'alele 'ana i kona apo hele, ho'ēmi 'ia kona kūlana a lilo i hōkū 'ae'a iki.

'Akahi a 'ike 'ia ia hōkū 'ae'a iki hou e Mike Brown, he akeakamai. 'O kēia hōkū 'ae'a iki hou, ua like ia me 'Ilioki. Ua ho'okō akula 'o ia i nā koina mua 'elua, akā, 'a'ole 'o ia ha'alele i kona apo hele. 'Oiai ua kānalua o Brown i ka hea 'ana iā ia he hōkū 'ae'a iki. I kona nānā ana iā ia, 'ike a'ela 'o ia i kekahi mea 'oko'a. 'O kona kino, me he hua moa oloolo lā. He mea hoihoi kēia no ka mea, he poepoe nā kino o nā hōkū 'ae'a a me nā hōkū 'ae'a iki. A laila, hea aku nei 'o Brown i kona kūlana he hōkū 'ae'a iki ma muli o ua mau kumu nei. Ua kapa 'ia ka inoa nona, 'o 2003EL61 ka inoa mua o kēia hōkū 'ae'a iki hou. He inoa Lākina wale nō, a laila, makemake o Brown i inoa hou. No laila, kapa 'ia a'ela ka inoa a 'o Haumea kona inoa hou. Ua hea 'ia kēia hōkū 'ae'a iki no ke akua wahine 'o Haumea ma muli o kāna hana kupanaha 'ana. No laila, e nānā kākou i ka mo'olelo kupaianaha o nei akua wahine.

Ma ka mo'olelo Hawai'i, 'o Haumea ke akua o ka hānau 'ana. Eia nā mea kupaianaha ona. 'O iala ke akua o ka hānau maoli 'ana, akā, he hānau kupua nō ho'i kāna. Ua hānau 'ia kāna keiki mai kona umauma a 'o Namakaokahai kona inoa. Ma hope iho, ua hānau 'ia o Kapoulakinau (Kapokohelele) mai ko iala maka. 'O Pelehonuamea kai hānau 'ia mai ka 'ūhā o Haumea. 'O Hi'iaka mā kai hānau 'ia mai kona mau māhele kino 'oko'a.

'O kēia mau keiki a Haumea, 'a'ole he kanaka wale nō, he mau akua nō ho'i. 'O Namakaokahai ke akua o ke kai, ka nalu, a me ka moana. He kauoha kāna i nā kai a me nā nalu 'oko'a. 'O Pelehonuamea ke akua o ka 'a'ā pele. 'O ka 'ena'ena o kona 'ā ka hō'ailona o kona hehena. Nui ka hakakā 'ana o Namakaokahai a me Pelehonuamea. Akā, i ko

Haumea mana'ō, 'oi aku ka ikaika o Namakaokahai ma mua o Pelehonuamea. No laila, ua kauoha 'o Haumea e ha'alele 'o Pele iā Kahiki a 'imi i 'āina mōwahowaho e noho ai. Iā Pele i ha'alele ai a pae maila ma ka pae moku o Hawai'i, a 'imi 'ana 'o ia i 'āina pono'ī ona e noho ai. I kona 'eli 'ana i kona wahi me Paoa a ho'oku'u 'ia ka 'a'ā pele, hele o Namakaokahai a ho'opio 'ia kā Pele ahi. E hana ana o Pele lāua 'o Namakaokahai pēia a hiki i ka pae 'ana i Hawai'i. Ma kēia 'āina, hakakā hou lāua a 'o Pele kai lanakila. Noho nō 'o ia i kēlā mokupuni a i kēia wā.

He kanahā paha ka po'e Hi'iaka. 'O kekahi Hi'iaka kaulana loa 'o ia ke kaikaina punahele o Pele, o Hi'iakaikapoliopole. Ua hānau 'ia 'o ia mai ka waha o Haumea, akā, hānau 'ia ma ka hua. 'O Pele kai mālama iā ia ma loko o kona poli. No laila i kapa 'ia ai 'o ia o Hi'iakaikapoliopole. 'O kēia Hi'iaka ke akua no ka nāhelehele. I ka 'ā 'ana o Pele, nomenome 'o ia i ka 'āina, mai uka a i kai. Ma hope o kona nome 'ana, 'o ka nāhelehele mua e ulu, 'o ia ho'i ke kupukupu, ka palapalai, a pēlā aku. He kinolau kēia mau kupukupu no Hi'iakaikapoliopole.

Ua hānau o Haumea i nā akua kāne a me nā akua wahine he nui. 'O ia ka makuahine o kākou. He mo'owahine 'o ia, a he akua wahine 'o ia. 'O kekahi mea hoihoi, wahi a ka puke 'o *Nā Wahine Kapu: Divine Hawaiian Women* i kākau 'ia e Lilikalā Kame'eleihiwa, hānau hou 'ia 'o Haumea i ka manawa i hānau 'ia ai kekahi kaikamahine. 'O ia nō ho'i ke akua nāna e kōkua i ka hānau keiki. 'O Haumea a me nā keiki āna ka 'i'o o ke ola o ka po'e Hawai'i.

Ua kapa 'ia nā inoa o ka hōkū 'ae'a iki 'o Haumea a kapa 'ia nā mahina 'o Hi'iaka lāua 'o Namaka, ma muli o kēia mau hana a Haumea. Kākau 'ia ma loko o kekahi mo'omana'ō punaewehe,

'o ia ho'i, he *blog*, a Mike Brown, koho 'o ia i kēia mau inoa ma muli o ka hānau 'ia 'ana o kāna kaikamahine. No laila, noi'i akula 'o ia i nā

mo'olelo like 'ole o ko kākou 'āina i pili i ka hānau keiki a koho wale 'ia kēia akua wahine. Koho 'ia nā inoa o Hi'iaka a me Namaka no ka mea, o kēia mau akua nā keiki a Haumea i hānau kino ai. 'Ano pili nō ka hana a Haumea, ke akua, a me ka hana a Haumea, ka hōkū 'ae'a iki. Mai kona kino mai nō nā keiki a Haumea a mai ke kino o ka hōkū 'ae'a mai nō nā mahina.

Hana 'ē akula o Mike Brown i kēia hana like. I ka makahiki 'elua kaukani a me 'ehā, ua 'imi a loa'a iā ia kekahi hōkū 'ae'a iki, a kapa akula o Makemake ka inoa. 'O kēia hōkū 'ae'a iki nō kai kapa 'ia no ke akua o ka po'e 'ōiwi o Rapa Nui. Like kēia akua me Haumea - he akua wahine no ka hānau 'ana. I ka heluhelu 'ana i kāna mo'omana'ō punaewehe, e 'ike 'ia, 'a'ole 'o ia i noi i ka po'e 'ōiwi o Rapa Nui 'ē a'e i ka ho'ohana 'ia 'ana o ka inoa 'o Makemake. 'A'ole 'o ia i 'apo i ka 'i'o o ka mo'omeheu o ka po'e Rapa Nui. Like pū me kākou. 'A'ole 'o ia i kūkākūkā me kākou no ke noi 'ana e lawe i ka inoa kaulana o ko kākou mo'omeheu.

E ka mea heluhelu, he hana pono kēia? Pehea kona mana'ō, e koho wale 'ia 'ana ka inoa wahine kaulana ma muli o ka iala hana kupaianaha, akā, i kēlā hōkū 'ae'a iki e kama'āina ai ka inoa o Haumea i ka po'e o nā 'āina 'ē like 'ole. Inā e lohe 'ia kēia inoa i kēia wā, no'ono'o ka po'e, "he hōkū 'ae'a 'o ia." 'A'ole paha e no'ono'o, he akua 'o ia ma mua o ia mana'ō. 'A'ole au makemake e 'ike i ka maopopo wale 'ana o ka inoa 'o Haumea he hōkū 'ae'a wale nō. He mana'ō 'a'ai 'awa kani'uhū kēlā.

Ma muli o ka 'apo 'ana i kēia inoa, nui paha nā kānaka e ho'opuka i kēia inoa. Ma loko o ka puke o *Nana i ke Kumu*, wehewehe 'ia akula, inā e 'ōlelo pinepine 'ia ka inoa, e ho'oikaika 'ia ana ka mana ma loko o ia inoa. Ho'oikaika 'ia ka pōmaika'i a i 'ole ka māino o ka mana. Eia kekahi, nou wale nō kou inoa. Inā e lawe 'ia ka inoa o kekahi kanaka, he hewa kēlā. E 'aihue 'ia ana ka mau'ī ola o ke kanaka, ka mana o ke kanaka, a me ka 'ohana o ke kanaka. Wehewehe 'ia i ua puke nei, o ko kākou inoa, he inoa ia no kākou wale nō. He makana makamae.

'O kekahi mea 'ē a'e, pehea ka puana 'ana o kanaka i kēia mau inoa? Inā paha e kama'āina 'ole ai ka puana o ka inoa o Haumea, e puana hemahema 'ia ana, he hewa nō ho'i. Like pū me ka hua 'ōlelo 'o "aloha." Nui ka po'e 'ē e ho'opuka i kēia hua'ōlelo, a emi kona mana me ka no'ono'o 'ole 'ana i kona mana'o. Inā hā pēlā, e luku 'ia ana paha ka mana o ka inoa a hele a lapuwale.

Aia o Haumea ma ko kākou ola. 'A'ole wale nō 'o ia he akua no kākou; he kanaka 'o ia, he wahine 'o ia, he 'ohana 'o ia, a i kēia wā, he hōkū 'ae'a iki nō ho'i 'o ia.

E ho'i hā ka mo'ala i kona lua na Kalei Kawaa

Eia mai Hawai'i, kahi i piha pono i nā kōlea i ho'i 'ole i Kahiki. A auē, 'o ka 'ō'ō, ka mamo, ka 'elepaio, me nā manu 'ōiwi o uka, 'a'ole i 'ike pinepine 'ia. Kahe ihola nā kahawai o uka a i kahakai, a eia mai ka talapia e noho ana mauka, makai, a ma waena ho'i pū kekahi. 'Auhea ka 'o'opu, ka hīhīwai. No nā i'a malihini o ka 'āina, ka Pā Lehua, ka Bung Long, ke kalo GMO nō ho'i, 'a'ole lo'i e pono ai ma Hawai'i nei. E ō mai e Haloa, ke kalo maoli a ka Hawai'i. I ola kākou nā Hawai'i iā 'oe, e ke kua'ana.

'O ka 'alē 'o Hamakua ma Kailua, he 'ano wahi ia no ka mālama 'ana i nā 'ano manu o ia 'āina, 'o ia nō nā manu maoli. 'O ia kahi i mālama 'ia

ai ke koloa. He mau pule aku nei, ma kahi o Creekside Lounge, ua 'ike maka kekahi wahine i nā ipu pōkā pū e waiho wale ana ma ka honua, pēlā pū me ke koko. Ua mana'o paha ka wahine ua pilikia kekahi kanaka i ke kī pū 'ia. 'Ike akula i kekahi kanaka e ho'okōmo ana i nā kakā make i loko o kekahi pākeke. Na kēia kanaka i kī a make ua mau kakā i ke kī pū 'ia.

'O kēia kanaka, he limahana 'o ia no ka DLNR. Wahi āna, he hana ma'amau kēia, ke kī 'ana a

make nā kakā haole ma Hamakua. He mea pono ua kī kakā 'ana i mea e ola ai nā kakā maoli, o nā koloa. 'Oiai he wahi nō ia e mālama ana i nā manu Hawai'i, nui 'ino nā kakā haole e noho ana ma laila. 'A'ole i lawa nā mea e pono ai ke ola 'ana o ke koloa ma muli o ka nui o nā kakā haole ma Hamakua. 'A'ole lawa ka mea'ai, 'a'ole nō lawa ka lumi e noho ai. Noho nā koloa me nā kakā haole, a he hapa ke keiki. Wahi a ke po'o o kēia hui kī kakā a ka DLNR, he mea ma'amau kēia kī 'ana i nā kakā Haole ma Hamakua, a he pono nō. I kēlā me kēia mahina, hele kekahi limahana i Hamakua, kī kakā i ola nā koloa maoli.

I kēia wehewehena o ka hana a DLNR, pi'i ke kai o nā hoa 'aina o Creekside Lounge. Wahi a lākou, puni nā malihini i ka hānai 'ana i nā kakā. He mea le'ale'a ia na lākou e hana ai. Kohu mea lā ua hele mai kekahi malihini a pepehi i nā hānaiāhuhu i pūlama 'ia. 'A'ole lākou kākō'o i ka pepehi 'ana i nā kakā. Wahi a kekahi, he mea pono paha ka ho'opilikia 'ole 'ana i nā kakā o ia wahi. E waiho wale i nā kakā, a 'ike kākou i ka hopena.

E kēnā malihini, ua 'ike 'ē 'ia ka hopena o kēia 'ano waiho 'ana he mau manawa. E nānā mai iā mākou, nā pulapula o neia au e holo nei! 'A'ole

lawā ka lumi e noho ai, nui hewahewa nā 'ano kanaka haole like 'ole e noho ana ma 'ō a ma 'ane'i, mai kēlā kapa a kēia kapa, mauka makai, a puni ke aupuni. Pipi'i wale ka noho 'ana ma Hawai'i nei. 'A'ole i hiki i nā kākā maoli a pau o neia 'āina ke uku i ke kumukū'ai pipi'i. Ha'alele nā mamo 'ōiwi i ke one hānau a mākou i mea e ola ai. Lele maila nā kōlea, mai luna mai o 'Ualaka'a, noho a pa'a. He 'ōpae, he panau, he lauhala lana wale ka haole. 'Ike kākou, nā Hawai'i i ka hopena o ka 'ae wale 'ana i ka noho 'ana a pa'a o ka malihini.

E kēnā wahi malihini, e waiho pū paha kākou i ka talapia ma nā kahawai. 'Ono wale ka talapia i ka i'a maoli. E waiho wale 'ia ke kākū, i kū ka

'ono o ke kähuli haole. E waiho wale kākou i ka manakuke, a mā'ona ua wahi manakuke lā i nā hua manu 'ōiwi. E 'ae kākou i ke kumu Kukunaokala e uluāhewa ma kēlā me kēia loko i'a – nani wale ka 'ikena i nā kumu lā'au e kau ana ma luna o nā pōhaku. E kanu kākou i ka Pā Lehua, ka Bung Long, ke kalo GMO, a e ho'ololi kākou i ke kino o Haloa. E waiho pū kākou i ke aupuni Hawai'i i ho'okahuli 'ia, a e 'ike kākou i ka hopena. Mahalo iā 'oe, e ka malihini, no kou mana'o lololo. He aha ka puana o ka moe? Eia 'i'o nō, ke kolo mai nei ke 'a'a o ka wauke. Mai ke kumu a ka wēlau, e ho'i hā ka haole i Kahiki, i ola ka Hawai'i.

I 'ola'ola nō ka huewai i ka piha 'ole

na Iokepa Gomes

Welina mai e nā hoa 'ōlelo Hawai'i. Malia paha ua 'ike mua 'oukou i kekahi kāne ma ke kīwī, ma ka nūhou, ma ka punaewele puni honua, ma nā nūpepa, 'o ia ho'i o Kenneth Conklin. Nui loa ka 'i'ini i loko ona e ālai i ka holomua 'ana o nā kānaka Hawai'i. 'Olelo 'o ia, 'a'ole pono e ho'oponopono i nā hana 'anunu

a ka po'e haole mai ka wā i ho'ohuli 'ia ai ke aupuni a i kēia wā nei. I kona wahi kahua punaewele, pa'i 'o ia i nā 'atikala he nui i ho'ākāka i ka 'ele'ele o kona pu'uwai. Ua ho'opuka 'o ia i kekahi 'atikala i ka lā 15 o 'Aukake i ka makahiki 2002 e hō'ole ai i ka 'ike laha, 'o ia ho'i, i ka makahiki 1896, ua pāpā 'ia ka lāhui 'a'ole e 'ōlelo Hawai'i i ke kula. I kona mana'o, 'a'ole nō ho'i.

'O ka mana'o mua āna i kākau ai, manomano nā wahi i hiki ai i ka po'e Hawai'i ke ho'opuka i ka 'ōlelo Hawai'i. Ho'opuka 'ia ka 'ōlelo Hawai'i i ka 'Aha'ōlelo i nā makahiki mua o nā 1900. Pa'i 'ia nā kānāwai like 'ole ma ka 'ōlelo Hawai'i i ka makahiki 1901. Ma ka 'ōlelo Hawai'i i pa'i 'ia ai nā kānāwai i pili i ke kū'ai 'ia 'ana aku o ka 'āina i ka makahiki 1913. A i ia makahiki like, ho'olako ke aupuni he \$10,000 i mea e ho'opuka 'ia ai kekahi puke wehewehe 'ōlelo Hawai'i.

'Oiai he mau la'ana kēia a Conklin i ho'opuka ai, he mamo 'o ia na Kakuhihewa. Hāmau 'ia nā keiki li'ili'i e ia kānāwai, a o lākou nei nā mea e ho'omau i ka 'ōlelo. No laila, i ka hāmau 'ia 'ana o nā keiki i ke kula, 'a'ole lākou e heluhelu i nā kānāwai a i 'ole hele i ka 'Aha'ōlelo. Hā'awi 'ia ke kālā no ka puke wehewehe 'ōlelo Hawai'i no ka unuhi 'ana i ka 'ōlelo Hawai'i i ka 'ōlelo haole, akā 'a'ole ia he mea e paipai 'ia ai ka 'ōlelo Hawai'i a nā kamali'i a me nā 'ōpio.

Wahi a Conklin, o ke kānāwai i hāmau ai ka 'ōlelo Hawai'i ma ke kula, 'a'ole wale nō ia he mea e pau ai ka 'ōlelo Hawai'i ma ke kula. Pāpā 'ia nā lāhui a pau 'a'ole e a'o ma o nā 'ōlelo Kepani, Pākē, Pukikī, a pēlā wale aku. Kākau 'o Conklin, ua a'o 'ia aku nō ka 'ōlelo Hawai'i i nā papa 'ōlelo Hawai'i, akā, 'a'ole i a'o 'ia aku nā 'ano 'ike 'ē a'e ma o ka 'ōlelo Hawai'i a pēlā me nā 'ōlelo 'ē a'e. Akā na'e, 'a'ole o Hawai'i o ka 'āina hānau o nā lāhui Kepani, Pākē, a i 'ole nā Pukikī. 'O ka 'āina hānau kēia o nā kānaka Hawai'i, no laila, he ho'ohālike like kūpono 'ole kēia. Hiki nō ke ho'opa'a 'ia ka 'ōlelo Pākē ma Kina, a me ka 'ōlelo Kepani ma Iāpana, akā, ma Hawai'i wale nō e ho'opuka 'ia ai ka 'ōlelo Hawai'i. 'A'ohē kumu no ka pāpā 'ia 'ana ma 'ane'i, no ka mea, ho'okahi wale nō wahi e ola ana ka 'ōlelo Hawai'i.

'Ae ua kānāwai nei o ka makahiki 1896 i ka ho'okahua 'ia 'ana o nā kula kaiapuni. Ho'opuka 'ia kekahi kānāwai i ka makahiki 1919 i kauoha i ke a'o 'ana aku i ka 'ōlelo Hawai'i i nā kula ki'eki'e a me na kula nui. I ka makahiki 1923, ho'olako ke aupuni he \$2000 e ho'opuka 'ia ai nā puke kula ma ka 'ōlelo Hawai'i, a i ka makahiki 1935, ua koi 'ia ke kama'ilio a i 'ole ke kākau 'ana i ka 'ōlelo Hawai'i no 'umi

minuke i kēlā me kēia lā ma nā kula ha'aha'a o ka 'āina ho'opulapula.

Hana 'ia kēia mau mea ma ke kula i mea e hō'ikaika i ka 'ōlelo Hawai'i, akā, nalo wale ka 'ōlelo Hawai'i i nā haumāna ma mua loa o ka makahiki 1919. I ka makahiki 1919, pa'a e ka 'ōlelo haole i nā haumāna. Ua pa'i 'ia 'elua mau 'atikala i ka makahiki 1906 i ka nūpepa o *Ka Nai Aupuni*. Pa'i 'ia kekahi 'atikala i Ianuali, 'o ia ho'i o "Mai Ha'alele i Kau 'Ōlelo Makuahine" a pa'i 'ia kekahi i Kēkēmapa, 'o ia o "Ka Ipu Alabata." Ma nā 'atikala 'elua, nānā nā mea kākau i ke emi 'ana o ka 'ōlelo Hawai'i i nā mo'opuna. He 'umi mau makahiki wale nō kēia ma hope o ka puka 'ana o ke kōnāwai i hāmau ai ka 'ōlelo Hawai'i i ka makahiki 1896. He waiwai nō nā hana a Conklin i wehewehe mai ai, akā na'e, he li'ilili wale, a he lohi nō. Ua pāpā 'ia 'a'ole e 'ōlelo i ka 'ōlelo maoli ma mua o kēia mau hana. 'O ka mea nui, 'o ia mau hana 'ana i hō'ike mai ai, 'a'ole ia mau mea he pani hakahaka no ka 'ōlelo mōhalahala 'ana.

I ka mana'o o Conklin, nui nā wahi i hiki ai i nā haumāna ke ho'opuka i ka 'ōlelo Hawai'i, akā, 'a'ole nui nā haumāna i hiki ke 'ōlelo Hawai'i me ka maika'i. Huikau nō ho'i 'o Conklin, a ho'oku'iku'i 'o ia i kāna mau 'ōlelo pono'i. Ha'i mua 'o ia, 'a'ole i ho'okū 'ia ka 'ōlelo Hawai'i ma ke kula, a ma hope, ha'i 'o ia, ua ho'okū 'ia nō, akā, no nā lāhui like 'ole. Ho'opuka 'o ia i nā 'ōlelo hō'alo'alo he nui mai kona puka mai i mea e kāko'o i kona mau mana'o. Nui kāna 'ōlelo 'ana, akā, he 'ōlelo hō'alo'alo wale nō.

I 'ola'ola nō ka hūewai i ka piha 'ole.

E Ola ka 'Ōlelo Makuahine: Māhele II

na Kehaulani Wong

E nā makamaka 'ōlelo Hawai'i, e maliu mai 'oukou.

I kēlā pukana aku nei o *Ka Ulu Hoi*, ua ho'omaka 'ia he mo'olelo no kā kākou 'ōlelo hiwahiwa. Ha'i 'ia ua mo'olelo nei ma ke 'ano he hanakeaka i ho'oulu 'ia ma o ka heluhelu

'ana i nā nūpepa 'ōlelo Hawai'i kahiko. Ua ho'omau 'ia nō ka hanakeaka ma lalo nei, a e mau ana nō ka puka 'ana mai a pau i ka ha'i 'ia ma Kēkēmapa.

Māhele II:

[Ua wahine 'o Keala. Ua piha iā ia nā MH he 'umikūmāhiku. I kona lā o ka mōhalapua, hele akula 'o Keala i ke kula Pelekane 'o Makinale (McKinley). He Hawai'i 'o ia a me kona mau hoa, akā ua 'ōlelo Pelekane wale aku nō lākou. Hiki iā lākou ke 'ōlelo Hawai'i, akā he mea *uncool* kēia 'ōlelo, no laila ua namu haole lākou. Akā na'e, makemake o Keala e wala'au Hawai'i, no ka mea, ua 'ōlelo ho'ohiki 'o ia i kona kupunawahine i kona wā li'ilili e hāpai i ia 'ōlelo. Akā, ke 'ōlelo Hawai'i o Keala i kona mau hoa, ua ho'ohenehene 'ia 'o ia.]

Keala: E lākou nei, e pā'ani kākou i ke kimo ma 'ō.

Hoa 1: E Keala, why you speak Hawaiian for? Talk English.

Hoa 2: Yeah Keala das not cool. Mai namu Hawai'i, e 'ōlelo Pelekane.

['Aka'aka nā hoa.]

Keala: No ke aha? 'O ka kākou 'ōlelo pono'i ka 'ōlelo Hawai'i.

Hoa 1: Nah. Dat was before, our makuas time. Dis is now, we no speak li dem.

Hoa 2: Yeah. So if you like hang wid us, no namu Hawai'i. K? Besides, you might get us into pilikia.

['A'ole hiki i nā haumāna ke 'ōlelo Hawai'i ma ke kula. Pau nā haumāna i ka 'ōlelo Pelekane. Ua laha 'ole ka 'ōlelo Hawai'i i ia wā. A, inā ua 'ōlelo Hawai'i ka haumāna, ua kākau aku 'o ia 'elima haneli laina ma ka papa 'ele'ele ma hope o ke kula. Ua kākau 'ia, "I will not speak Hawaiian." 'O kona ho'opa'i kēia mea. Akā, ua ma'a o Keala i ka 'ōlelo Hawai'i, a 'ōlelo pahe'e nō ho'i. No laila, i kekahi lā ma ke kula, ua

pahē'e aku kāna pane i ke kumu ma ka 'ōlelo Hawai'i.]

Ke kumu: Keala, do you know who is the Vice President of the United States?

Keala: 'A'ole au 'ike... um... I don't know.

Ke kumu: What did you say? You will be punished for speaking Hawaiian. See me after class.

Keala: But Kumu, I mean Miss, it just slipped.

Ke kumu: See me after class! And be ready to write, because you will fill this blackboard with 500 lines of "I will not speak Hawaiian."

Keala: Yes, Miss.

[Huikau o Keala, no ka mea, makemake 'o ia e mālama i ke kauoha a kona kupunawahine, a 'a'ole 'o ia makemake e ho'omehameha i kāna 'ōlelo pono'i. Akā, i ka manawa ho'okahi, makemake 'o ia i ka mea i 'āpono 'ia e kona mau hoa, a 'a'ole 'o ia makemake e ho'opa'i hou 'ia. No laila, ua koho 'o ia e ha'alele i kāna 'ōlelo makuahine. Kaumaha kona na'au i kēia pilikia.]

'A'ole i pau.

E Kūkulu i Hale Kūpono

na Kauanuiāleimaka Tagupa

Ma ke kūkulu 'ana i hale, pono no 'oe e kūkulu i nā mea nui o ka hale: ke kahua hale, nā pou hale, ke kaupoku, a me nā paia. A inā pa'a 'ole mai

ho'okahi o ia mau mea, pa'a 'ole nō ho'i ka hale. Pēlā nō ko kākou ola. Auē, nele kekahi mau kānaka i nā mea pono no ke ola maika'i.

Ke lilo mai nei nā kānaka i holoholona. 'A'ole i no'ono'o nā kānaka ma mua o ko lākou hana e like me nā holoholona. Hana honua aku lākou me he holoholona lā: pepehi aku kekahi i kāna wahine, hou honua aku kekahi kanaka i ka wahine ma kona hale a make nō ka wahine, 'aihue aku ke keiki i ka paia a ka malihini. He mau kumu hipa kīhoe kekahi o kākou. E ho'i kākou i ke akua. 'O ia ke kahua hale o ko kākou ola. Nāna e ho'oikaika 'ia kākou a hiki ke 'auamo i nā mea kaumaha o ke ola. Ma ka wā kahiko, hana nā kānaka i kā lākou mau hana like 'ole me ka no'ono'o 'ana i nā akua. Pule aku lākou no ka ulu 'ana a'e o kā lākou mau mea kanu, no ka pōmaika'i i ko lākou lawai'a 'ana ma ka moana, a no ka pono i ke kūkulu ana a'e i nā heiau o nā akua. Akā na'e, o kākou, hana wale aku nō. 'A'ole kākou maka'u i ka hopena o ko kākou hana 'ino 'ana. E kau mai ke akua ma ko kākou ola a e kau mai ana hoi ka mālie a e no'ono'o mai ana nō ho'i kākou ma mua o kā kākou hana 'ana. E ho'okū aku i ka pepehi 'ana, ka hou 'ana, a me ka 'aihue 'ana.

Ku'u ēwe, ku'u piko, ku'u iwi, ku'u koko. 'O ke aloha o ka 'ohana kekahi mea pono no ke ola. Hānai mai ko 'ohana iā 'oe. 'O ka 'ohana nā pou hale, ka mea e kū a'e ai ko kākou hale. Inā hānai 'ia 'oe e ka 'ohana me nā mana'o maika'i, me ke aloha, ke kōkua 'ana aku, ka mālama, a pēlā wale aku, e ulu ana 'oe i kanaka maika'i. I kēia mau lā, he mea ma'amau ka ulu 'ana a'e o ke keiki me ka makua 'ole. 'A'ole nui ke aloha ma kona ulu 'ana a'e, no laila he kuleana ko nā 'anakala a me nā 'anakē e kōkua aku me ka hānai 'ana mai i ia keiki. Ma ka wā kahiko, nui nā makua i kōkua me ka hānai 'ana i nā keiki a pau ma ke kaiāulu. Ulu nā keiki me ka no'ono'o maika'i a me ke aloha. He mea nui ka pili 'ana mai o nā keiki me ko lākou 'ohana. A hiki i nā keiki ke aloha aku i nā kānaka no ka mea ua ho'oulu 'ia ke aloha o nā keiki. Inā kau 'ia ke 'ino i loko o nā keiki, e hō'ino aku 'ana ua mau keiki i nā kānaka. No laila e ho'opuni kākou i nā keiki i ke aloha, i ka mea e ho'opili iā kākou a pau.

I ko kākou nohona ma'amau, 'a'ohe a kākou manawa e pili ai i ka 'āina. Noho iho kākou a pau ma ka 'āina, a o ka 'āina ka paia o ko kākou hale. E ho'omahana ka 'āina iā kākou a hiki iā

kākou ke pale aku i ke anu o ke ola. Iā kākou e pili ai i ka 'āina, kāpae ihola kākou i ko kākou mau pōpilikia. A he manawa nō ho'i no ka no'ono'o. Akā na'e, 'a'ole kākou nānā. Hana wale aku kākou i nā mea ma'amau: ka hana, ke kula, ka ho'okō kuleana, a pēlā wale aku. E 'imi kākou i manawa e hele aku ai a pili i ka 'āina ma o ka he'enalu, ke kanu 'ana iho i nā mea kanu, a i 'ole ka mālama 'ana aku i ka lo'i. Ia'u e he'enalu aku ai, 'a'ole au e no'ono'o iho e pili ana i kou mau pilikia. Pili mai au me ka 'āina. A kau kekahi mea kupaianaha ma kou na'au: he hau'oli a he aloha. No ka nele i ka manawa 'ole e pili ai me ka 'āina, huli aku kekahi mau kānaka i kēlā mea kupaianaha ma kekahi mea 'ē a'e a o ka lā'au 'ino kekahi. Lalawe aku nā lā'au 'ino i kēia mana'o kupaianaha akā na'e, 'a'ole iki kēia he kupaianaha maoli, no ka mea loli aku ka lalawe i kēlā a me kēia manawa. Hele a hau'oli i kekahi manawa, a huhū i kekahi manawa. Eia na'e, ma ke kupaianaha o ka na'au, like ka mana'o ma nā manawa a pau.

He lokomaika'i ka manu o Kaiona. I ka manawa a nā kānaka i nalo aku ai ma ke kuahiwi o Ka'ala, kauoha aku o Kaiona i kona po'e manu, e hele aku a kōkua aku i ua mau kānaka no ka ho'i 'ana mai i ko lākou alahahele. 'Ane like ia me ko kākou lunawaemana'o. 'O ia ko kākou kaupoku. Ho'omalū ke kaupoku iā kākou i ka wā pōpilikia o ka honua. E like me ka manu o Kaiona, kōkua nō ka lunawaemana'o iā kākou i ke koho ana mai i ko kākou alahahele. Ma mua o ka hanana, lohe aku kākou i ka lunawaemana'o, he mea e alaka'i mai iā kākou i ke ala kūpono. Inā no'ono'o 'ana 'oe e hana hewa, e kāhea aku 'ana kou lunawaemana'o iā 'oe a ho'ā'o e ho'ohuli aku iā 'oe. E like me ke kaupoku o ka hale, pale aku ia i ke 'ino a malu kākou ma lalo o ia kaupoku. Pono no kākou e ho'olohe aku i ko kākou lunawaemana'o, i hiki iā kākou ke pakele aku i nā hana hewa.

No laila, kūkulu a'e 'oe i ke kahua hale, nā pou hale, ke kaupoku, a me nā paia. Loa'a iā 'oe ka hale maika'i. Kūpa'a kau hale ma ke 'ino a me ka makani pāhili. A noho iho 'oe i ke ola mālie a lilo i manu no nā kānaka e kōkua aku iā lākou me ko lākou mau huaka'i pono'ī.

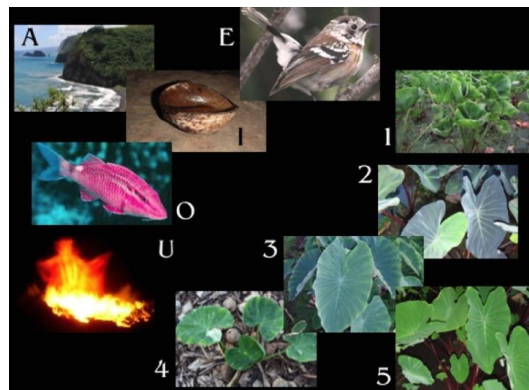
'O ia ke 'ano maoli o ka po'e kahiko. Kōkua aku, kōkua mai. Aloha aku a aloha mai.

E Maka'ala Mai!

na Kalei Kawaa

He wahi pā'ani kēia e hō'ike ai i kou akamai i nā inoa kalo. Ma kekahi 'ao'ao, aia nā ki'i o nā 'ano kalo like 'ole, kai kuhi 'ia ma o ka helu. Ma kekahi 'ao'ao nā ki'i o ke kino pālūa o ka inoa o ia mau 'ano o ke kalo. Nau, e ka 'eleu, e kuhi mai i ke kalo (ma ka 'ākau) nona ka inoa i hō'ike 'ia ma nā ki'i o ka hema. A laila, kākau 'ia ka hua leka, ka hua helu, a me ka inoa i pili i kēlā me kēia 'ano o ke kalo, a ho'ouna mai ma mo'olelo@kauluhoi.org.

E maka'ala i ke ki'i kūpono!

O'ahu, ka 'Ōnohi o ke Kai

Ua 'ike 'ia aku nei paha he pā'ani 'ōlelo no'eau ma ka nūpepa nei. He mau 'ōlelo ia i haku 'ia no nā 'āina like 'ole ma ke one nei o Kakuhihewa. E like me kai ho'opuka 'ia ma ka mahina o Kepakemapa, nau e ka mea heluhelu e hō'ike mai i kou akamai ma o ka ho'ouna mai i nā ha'ina ma mo'olelo@kauluhoi.org. Eia ihola kekahi 'o ia mau ha'ina (a me ka helu e loa'a ai ia 'ōlelo no'eau). E mau nō na'e kau 'imi hele 'ana a loa'a ka ha'ina iā 'oe!

1. Ka i'a hāmau leo o Ewa. (1331)
2. Waialua, 'āina kū pālūa i ka lai. (2902)
3. He kai 'a'ai ko Ka'a'awa. (652)
4. Kai pakī o Maunalua. (1413)

5. Ka makani kā'ili kapa o Nu'uanu. (1464)
 6. Ke kai wawalo leo le'a o Kalia. (1734 – ma kahi o Ala Moana)
 7. Nā pali hāuliuli o ke Ko'olau. (2285)
 8. Nani Ka'ala, he ki'o wai na ke kēhau. (2273)
- Hiki ke loa'a ke koena o nā 'ōlelo no'eau ma ka pukana nei o *Ka Ulu Hoi*.

No ke Ki'i'oni'oni 'o Noho

Hewa

na Kalei Kawaa

Ma muli o ka nui o nā po'e māka'ika'i i ke ki'i'oni'oni o *Noho Hewa* ma ka Po'akahi nei, ua pihaku'i ka hale, 'a'ohē wahi koe e noho aku ai nā kānaka he nui wale. No laila āna e hō'ike manawalea 'ia ai ke ki'i'oni'oni i kēia pule. 'A'ohē mea e uku ai no ka nānā 'ana i ua ki'i'oni'oni nei ma ka Po'alima a me ka Lāpule. 'O ia ihola nā lā o ka 'ike 'ana i kēia ki'i'oni'oni i pili i ka noho hewa 'ana o nā kānaka o ka pū'ali koa, nā malihini, me nā kānaka 'oihana kū'ai 'āina. Ma kahi o kanahiku minuke ka lō'ihī o ua ki'i'oni'oni lā, a ua hiki ke 'ike 'ia nā kānaka like 'ole i nīnauele 'ia ma ke ki'i'oni'oni, 'o ia ho'i o Kaleikoa Kaeo, Haunani-Kay Trask, Noenoe Silva, a pēlā wale aku. He waiwai ka 'ike maka 'ana a me ka lohe pepeiao 'ana i nā nīnau nui o Hawai'i nei ma o ke kuana'ike o ka Hawai'i. No laila he wahi paipai kēia iā 'oukou, e nā Hawai'i e hele a nānā, e nānā a 'ike. Mai noho wale, e 'eleu mai!

Ma hea ia? Ka Hale Hō'ike'ike Ki'i'oni'oni 'o Dole Cannery
 Āhea ana 'ia? Po'alima 3:30 'auinalā; Lāpule
 6:45 ahiahi
 Kumu kū'ai? MANUAHI

No ka Hui Aloha 'Āina

Tuahine

na Kehaulani Wong

'Auhea wale ana 'oukou, e nā pua o ka 'ōlelo makuahine! Ua mōhala hou nei ka Hui Aloha 'Āina Tuahine!!! He hui 'ōlelo Hawai'i kēia hui. 'O ka pahuhopu nui o ia hui ka ho'omau 'ana i ka kākou 'ōlelo makuahine ma o nā papahana

Hawai'i like 'ole, e la'a: ka hālāwai kaiaulu, ka papahana 'ōlelo Hawai'i o nā leo o nā kūpuna, ka puka 'ana o ka nūpepa Hawai'i a mau nō a keu. He waiwai nui ka 'ōlelo Hawai'i, o ko ka Lāhui nō ia e pūlama nei. Inā, nele ka lāhui i ka 'ōlelo 'ole, a laila nele ho'i ka lāhui.

Ua maopopo le'a i nā haumāna 'ōlelo Hawai'i o nā makahiki 1970 ka waiwai o kēia mea no ka Lāhui Hawai'i. No laila, i ka makahiki 1971 i ho'opuka mua aku ai 'o Larry Kimura a me kona mau hoa haumāna 'ōlelo Hawai'i i kēia nūpepa nei o *Ka Ulu Hoi*, ma ke 'ano he nūleka no ka Hui Aloha 'Āina Tuahine. He mau mana'o i kapa 'ia aku ai ka nūpepa i ia inoa. Akā, kupu maila ka inoa mai ka 'ōlelo no'eau, *Ulu ka hoi i ka ua Tuahine*. 'Elua mana'o o ka *hoi*: he 'ano 'uāla i mea e hānai ai i ko kākou mau kino, a me ka hoihoi o kānaka. 'O ka ua *Tuahine* ka inoa o ke kilihune e uhi ana i ka 'āina uluwehi o Mānoa. 'O ia ua, he mea ia e ho'oulu i ka hoi, ka mea nāna e hānai iā kākou, a pēlā e ho'oulu ai ua nūpepa nei i ko kākou hoihoi i ho'onui i ko kākou aloha i ka 'ōlelo Hawai'i a me nā mea Hawai'i. Kohu pono kēia mau inoa no ka nūpepa 'o *Ka Ulu Hoi* a me ka Hui Aloha 'Āina Tuahine, 'eā?!

Ua ulu paha kou hoi e ho'olaulima i kēia papahana nui? Inā pēlā, e lilo paha i lālā o ka Hui Aloha 'Āina Tuahine i ola ka 'ōlelo iā 'oe! Hiki ke leka uila aku iā Kaiwipuni Lipe ma kaiwipun@hawaii.edu a i 'ole i ke kumu o Hailiopua Baker ma tbaker@hawaii.edu. E hoihoi kākou!

ka ulu hoi

Iokepa Gomes
 Kamuela Ka'apana
 Kalei Kawa'a
 Kauanuiāleimaka Tagupa
 Kēhaulani Wong

Kahikina de Silva,
luna alaka'i

Keoni Chang-Purdy,
kōkua